"Українські селяни заселяють Землю Франца Йосифа... Парадокс! Нове в географії!" — химерна думка снується в голові невідомо чому і звідки прийшовши, а очі пильно дивляться в ніч, на тьмяно освітлену вулицю принишклого міста, а вуха пильно дослухаються до ночі, як вона нашорошено ходить навшпиньках. Очі і вуха самі по собі, а думка сама по собі. Він [...] ніколи не був фахівцем з географії, саме тому, може, й прийшла ця думка в голову про факт, не записаний в жодному географічному підручникові. Ба, він був аматором-практиком тої географії, пройшовши землю від сонячної Таврії до холодної Чукотки і назад, і знову — на захід і південь, загнався аж сюди, граючи зі смертю в піжмурки...

За далекою Дравою десь, над землею, вкритою темрявою, тривогою й жахом, миготять молоньї і не чути грому. То не молоньї, то скеровані в зеніт сполохи нечутних експльозій. Так ніби розпістерта ніч моргає вогненними віями в небо там, за гірськими кряжами, за бистрою Дравою...

"Гм... Українські селяни заселяють Землю Франца Йосифа, а всі викладачі географії в цілому світі нічого про те не знають. Парадокс, але факт! Географію треба переробити, конче... От... Цікаво — знайдуть чи не знайдуть?.."

Думка роздвоюється — на географію і на останні епізоди його біографії... Розбитий Вараждін і Чукотка... Блискітки понурого гумору і відчуття подиху і смерті, що йде назирці в блакитній уніформі гестапо. Від Вараждіна вони грали в піжмурки з особливим азартом. Але він тримає свою власну долю в кишені, оправлену в метал.

Хто є володарем людської душі і честі? Залізні дивізії Третього Рейху? Залізні дивізії всіх інших рейхів? Ну-ну... Що в світі сильніше — залізні закони людської подлості, зматеріалізовані в залізо і динаміт, чи непокірне і горде людське серце? Світ сповнений парадоксів.

Від Землі Франца Йосифа думка перемаршировує через великанські простори і спиняється біля вікна, зухвала:

"Український інсургент — син тих селян з Землі Франца Йосифа — боєць народно-революційних когорт, невідомих цілому світові і невизнаних ним, стоїть в центрі одної з європейських столиць і насмішкувато дивиться в вікно,— полює за власною смертю. Теж парадокс, але теж факт".

З далеких Карпат прийшов непроханий, як додому; пройшов крізь вогонь і залізний дощ, зігнорувавши смерть і всі закони всіх рейхів, одчайдушний, як і весь його народ в безвиглядній, але затятій боротьбі, він тут стоїть як на чатах,— як свідок і учасник велетенської людської трагедії, маючи оскарження до всіх перед грядущим судом історії від імені свого народу.

Нап'яті нерви втратили гостроту відчуття,— перейшли межу напруження, за якою починається апатія. Невтомна думка уперто намагається абстрагуватись від грізної ситуації, вправляючись на парадоксах.

"Один вояк загинув, сторпедувавши корабель, і про нього говорить цілий світ. А многомілійоновий народ кривавиться в незрівнянно героїчній боротьбі за свою свободу, і цілий світ про нього мовчить... Теж парадокс!"

Над містом нависла темрява. Відчутя тривоги і неспокою паралізувало його, склепило йому очі, але воно не спить,— слухає нашорошено, з трепетом. Ця столиця, як і всі інші столиці Європи, лежить приголомшена й придавлена ниць. Слухає ляск підків, що віддаляються, і ляск підків, що наближаються,— що стугонять по ній,— і чекає чуда.

Війна діходить одної фази. Перший з черги — великий Третій Рейх — уже перехнябився над прірвою... Дні і ночі марширують його запилені легіони, відкочуючись по всіх шляхах, але ще сіють жах рештками своєї могутности і страшної слави.

Вдень газети принесли повідомлення про перебрання влади в імперії новим, а вже кружляла сенсація, вичитана помежи рядками а чи вимріяна кожним за ці довгі трагічні дні і роки про те, що залізні армії завойовників світу позбулися свого фюрера... Місто злорадно нишкне.

А може, понуро і насторожено ось так визирає в вікна й щілини і теж пильнує смерті, щоб не застала сплячого нагло...

Ляскіт підків наближається. Чути, як наближається вояцька пісня, перекочуючись хвилями. Примітивна і гучна пісня: "Ааа-х!-а!-а!..." — вибухає під вікнами.

[Він] схиляється обличчям до вікна. З п'ятого поверху видно, як на освітленому брукові з'являються і повзуть комашки. По чотири в ряд. Меланхолійно б'ють чобітками в брук і під той акомпанемент співають:

Ааа-і-а-а!..Ах!..

Відділ за відділом, колона за колоною... Одноманітні і сірі, апатичні. І одноманітна та сіра пісня.

Б'ється вона в порожній вулиці, самотньо і безпорадно. Одні несуть її далі, другі приносять її знов, ту саму. Кому вони співають?!

Похитуються від втоми, виснажені, либонь, розчавлені психічно, вони з усієї сили намагаються зберігати велич своєї імперії, карбуючи крок. Але... Гай-гай. Нема вже тії грізної і страшної величі. Рештки залізних і могутніх армій котяться на піхоту десь від далекої Драви, запилені пилом всіх земель, залляті кров'ю всіх рас, супроводжені

злобою і зненавистю всіх народів, окутані ореолом жаскої слави, що перед нею блідне слава Аттіли. Повзуть вони по темній ворожій землі, а за ними десь палахкотять зловісні молоньї.

Слідком за пішими відділами, що сяк-так ще тримаються купи, тупцяють тяжко нав'ючені ішачки. Знову відділи, знову ішачки. Сонні командири погойдуються верхи, зберігаючи великі інтервали межи колонами. І всі співають. Здається, що співають і люди й тварини від тяжкої муки безкінечних походів:

А-і, а-х, а!..

І звучить та пісня як скарга. Скарга співчуття і відгуку. Нашорошене і вороже місто не приймає пісні, і вона вилітає вгору, до чорного, забитого хмарами, чужого неба. Колони повзуть і повзуть, зіходячи скаргою...

Що вони нагадують? Ага...

Вони нагадують курчат, що втратили квочку і заблукали в бур'янищах.

[Йому] згадалось дитинство і соняшники... Там, на сонячній Полтавщині, теж на слов'янській, але іншій, далекій звідси землі. Тихий ранок. Роса на пелюстках маків. Гудіння бджіл в гарбузових квітах... Курчата загубили квочку і дзявчать-дзявчать розпучливо. Він ловив і зносив и по одному іпригорщами до купи...

А-т... А-і...а-а-а!..

Курчата і дивне почуття оволоділо ним,— йому було шкода тих дурних розгублених комашок. Там, де клекотіла непримиренна і невгасима зненависть, хтось стояв і посміхався лагідно і насмішкувато.. Далебі мати. Ніжна і добра його мати, замордована такими, але

іншими... Атавізм? Це в нім атавізм той материної доброти і великодушності, виплеканої від тисячоліть на тій сонячній, розіп'ятій його землі... Загартований вогнем і залізом, зачерствілий в боях інсургент, до якого ніхто не мав пощади і який сам не знав пощади, пройшовши від Заполяр'я через Сибір, крізь холод, крізь дим і полум'я і загнавшись аж сюди навзаводи зі смертю,— дивився вниз на полчища непримиренних своїх ворогів, і в ньому ворушився жаль,— такі вони смішні і безпорадні. Люди, либонь... Бо тужити можуть тільки люди.

А колони йдуть і йдуть. І несуть не побідні прапори,— несуть свою пісню. Несуть її як єдиний трофей, здобутий в п'ятирічних боях невідомо за що на цілім континенті і в пісках далекого Марокко... І на урвищах Кавказу... І в межигір'ях Балкану... І на пекучих шляхах Італії...

А-х... А-і...А-і-а-а!..

Місто не приймає скарги, і вона апелює до грудей інсургента...

Раптом — дзвінок на партері. Потім в коридорі, добуваючись знизу... [Він] напинається, як струна, витягає пістоля і, звірившись, стромляє за пас. "Зараз, здається, буде розігруватись фінальна сцена в його трагедії... І один з дрібних епізодів у цілій цій велетенській світовій мелодрамі"А-і... А-і... А-а!.." — повзе по вулиці. [Він] думає про Любу... Думає про блакитний Амур і про Ворсклу... "Де то вона зараз, Люба тобто?.."*

Рипнули двері в коридорі і прошелестіли кроки вниз по сходах. То господиня — старенька і печальна матуся — пішла відчиняти. [Він] уявляє, як вона потерплими ногами йде вниз, тримаючи руку на грудях... Хорватські матері такі ж, як і скрізь,— печальні і зосереджені в своєму горі, стоїчні в своєму терпінні.

Тиша летить зі дзвоном. То кров гуготить у скронях, кваплячись прожить недожите в шаленому ритмі...

Ніякої трагедії не було.

Пошелестіли кроки нагору — одні м'які і тихі, другі тяжкі, скрадливі, в кова: них чоботях... Рипнули і затріснулись двері в коридорі... Поцілунки... Шепіт... І буйний материнський плач за стіною.

Він перекладає пістоля назад до кишені і повертається до вікна. То забіг далебі син-усташ... Один син — усташ. А другий син — інсургент у Дражі Михайловича... Теж забігав на смерканні, нишком... А третій син — у в'язниці... І він [...] також тут до комплекту,— інсургент з далекої і невідомої України...А над всіма мати — б'ється, як чайка, і сходить сльозами...

[Він] слухає, як шумлять верховіття дерев під вікном, збурені тихеньким вітром, і вже не бачить вулиці. Вчувається йому, що це сосни шумлять на узгір'ях Карпат... Чи десь на слобожанських розпуттях.. "Гей ви, сосни мої,— азіатський край!.." Хто це сказав? Ага, Хвильовий. Чи знають вони, чи знає та мати за стіною, що був такий Хвильовий, що був такий інсургент, і що то він і про неї, і про її мятежних синів сказав трагічну і велику правду.** І про матерів усіх тих, що внизу там — що співають з нудьги і несуть крізь сполохи і смерть невідомо куди й пощо своє одуріле серце, крізь хаос страхітливих зрушень матерії.

[Він] хапає повітря. Він, як і ті комашки внизу, радий з темряви і хоче надихатись цеї ночі, бо невідомо, що буде завтра. Скоро вдарить дванадцята година, по якій, можливо, прийде мить непередбачених катастроф.

Пісня на вулиці то завмирає, то наростає знову. І так само то затихає, то вибухає з новою силою плач за стіною. Так ридає, либонь, ціле місто. Так ридає, либонь, цілий світ...

Скільки в цій хаті нагромаджено динаміту!

Скільки в цім притихлім і понурім місті нагромаджено динаміту!..